

Open Access iniciatīvas Latvijas Universitātē un Latvijā

Open Access initiative in the University of Latvia and Republic of Latvia

Инициатива открытого доступа в Латвийском университете и Латвии

Iveta Gudakovska

Latvijas Universitāte Bibliotēka. Projektu OpenAire un OpenAire+ vadītāja Latvijā
The Library of the University of Latvia. Projects OpenAire un OpenAire+ leader in Latvia
Библиотека Латвийского университета. Руководитель проектов OpenAire, OpenAire+ в Латвии

Ilga Rampāne

Latvijas Universitātes Bibliotēka. Projektu OpenAire un OpenAire+ koordinatore
The Library of the University of Latvia. Projects OpenAire un OpenAire+ coordinator in Latvia
Библиотека Латвийского университета. Координатор проектов OpenAire, OpenAire+ в Латвии

Sandra Ranka

Latvijas Universitātes Bibliotēka. projektu OpenAire un OpenAire+ koordinatore
The Library of the University of Latvia. Projects OpenAire un OpenAire+ coordinator in Latvia
Библиотека Латвийского университета. Координатор проектов OpenAire, OpenAire+ в Латвии

Abstract. This paper describes the Open Access initiative, as a publishing option without financial, legal and technical obstacles. The authors characterized the situation of Open Access development in Latvia between 2009 and 2013. The Library of the University of Latvia has made a serious effort to inform the scientific community through information sessions, discussions, consultations and preparation of information materials. From this initiative by the University of Latvia Library was created the institutional e-resources repository of the University of Latvia that can serve as a pilot project for further development of the repositories in Latvia. There is a need for further strengthening of scientific publications and research data preservation and accessibility in Latvia based on Open Access initiatives.

Keywords: *Institutional Repository, Library of the University of Latvia, Open Access, Research Publications and Data.*

Аннотация. Статья дает представление об инициативе открытого доступа (Open Access) как издательской деятельности без финансовых, юридических и технических препятствий. Авторы охарактеризовали ситуацию развития открытого доступа в Латвии в период с 2009 по 2013 год. Библиотека Латвийского университета приложила серьезные усилия, чтобы информировать научное сообщество через информационные сессии, дискуссии, консультации и подготовку информационных материалов. По инициативе Библиотеки создан и действует институциональный репозиторий электронных ресурсов Латвийского университета, который может служить в качестве пилотного проекта для дальнейшего развития репозитариев в Латвии. Обращено внимание и обоснована необходимость дальнейшего укрепления инициативы открытого доступа для сохранения и обеспечения доступности к научным публикациям и данным исследований для развития общества.

Ключевые слова: *Библиотека Латвийского университета, научные публикации и данные исследований, открытый доступ (Open Access), репозитарий.*

Ievads

Internets ir būtiski izmainījis zināšanu un kultūras mantojuma izplatības un pavairošanas praktiskos un ekonomiskos apstākļus. Globālais tīmeklis ir radījis iespēju visaptveroši un interaktīvi atspoguļot cilvēka zināšanas, izplatīt kultūras mantojumu ar

garantētu piekļuvi no jebkuras vietas pasaulē («Berlin Declaration», 2003).

Informācijas tehnoloģiju attīstība ir devusi iespēju zinātnisko informāciju publicēt un izplatīt elektroniskā veidā, tādējādi paātrinot zinātniskās informācijas apriti, nodrošinot piekļuvi informācijai jebkurā vietā un laikā, kā arī veidojot publicētajam rakstam papildus funkcionālās iespējas – paplašinātas meklēšanas iespējas, iespējas papildināt rakstu ar dažāda veida pielikumiem, sasaistīt ar pētniecības datiem un datubāzēm.

Taču vienlaikus ar elektroniskās publicēšanās vides sniegtajām publicēšanās iespējām, piekļuve zinātniskajai informācijai ir ierobežota. Zinātniskos e-resursus – e-grāmatas, e-žurnālus, statistikas datus un cita veida e-resursus vai to datubāzes nepieciešams abonēt, nozīmīgākie nozaru e-resursi parasti ir dārgi, abonēšanas maksas ik gadu pieaug. Līdz ar to nav iespējama pilnvērtīga zinātnes un pētniecības attīstība, īpaši mazāk attīstītās vai krīzes skartās valstīs, Tādēļ pasaulē jau 80. gadu beigās sāka attīstīties veidi, kas nodrošina brīvu piekļuvi zinātniskajai informācijai. Radās *Open Access* kustība jeb iniciatīva, kuras mērķis ir veicināt un atbalstīt bezmaksas brīvpieeju elektroniskajiem resursiem izglītības un akadēmiskajā vidē.

Open Access iniciatīva

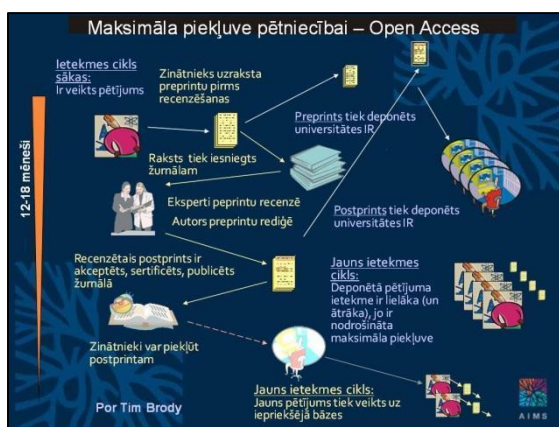
Open Access ir brīva, pastāvīga, pilnteksta tiešsaistes pieeja bez finanšu, tiesiskiem un tehniskiem šķēršļiem – tiesības lasīt, lejuplādēt, kopēt, izplatīt, saglabāt, drukāt ar ierobežojumu ievērot autortiesības, citējot darba autoru un saglabājot darba integritāti. *Open Access* pieejas mērķis ir nodrošināt tūlītēju un bezmaksas piekļuvi un izplatību zinātniskām publikācijām un pētījumu datiem internetā, palielinot pētniecības rezultātu izmantošanu, ietekmi, un zinātnes attīstību.

Publicēšanos *Open Access* parasti iedala divos virzienos – *Open Access* žurnāli (*gold Open Access*) un *Open Access* repozitāriji (*green Open Access*) (skat. 1. att.).

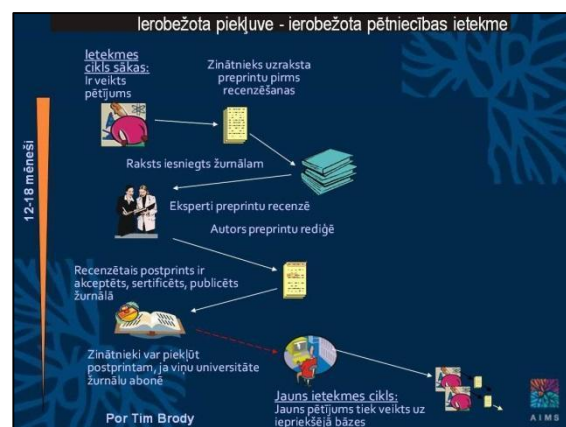

1. att. *Open Access* un tā virzieni

Open Access publicēšanās veids ir kļuvis par nozīmīgu alternatīvu tradicionālajam publicēšanās modelim un tās pozitīvo ietekmi uzskatāmi demonstrē tradicionālās un *Open Access* publicēšanās shēmas 2. un 3.attēlos (Subirats, 2010).

2. att. Tradicionālā zinātnisko rakstu publicēšanas shēma

3. att. Open Access zinātnisko rakstu publicēšanas shēma

Open Access iniciatīvas idejas pamatā ir uzskats, ka sabiedrības finansētas pētniecības rezultātiem jābūt brīvi pieejamiem visiem sabiedrības locekļiem.

Open Access publicēšanās attīstība Latvijā

Latvijas zinātnes un tehnoloģiju attīstības politiskajās nostādnes uzsvērts, ka «zinātnes un tehnoloģiju attīstība ir noteicošs faktors Latvijas ilgtspējīgas ekonomikas attīstībai, sabiedrības labklājības nodrošināšanai, vides un dabas resursu saglabāšanai, zinātne un pētniecība, un īpaši humanitārās zinātnes ir nacionālās kultūras, nacionālās identitātes un pašapziņas pamats un to attīstības nepieciešams priekšnoteikums» (Bāliņa, 2011).

Viens no nozīmīgākajiem faktoriem Latvijas zinātnes un pētniecības attīstībā ir nodrošināt piekļuvi zinātniskajai informācijai, kas ļautu radīt jaunus pētniecības rezultātus un publikācijas.

Lai gan *Open Access* politiskās nostādnes Latvijā reģionālā vai institucionālā līmenī vēl nav pieņemtas, Latvijas zinātnieki izmanto iespējas publicēties *Open Access* žurnālos un repositārijos, lai panāktu pētniecības rezultātu plašāku izplatību un pieejamību. Pašlaik Latvijā tiek izdoti divi *Open Access* žurnāli, kas iekļauti *Open Access* žurnālu direktoriņā DOAJ – *Latvian Journal of Physics and Technical Sciences* un *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences. Section B : Natural, Exact and Applied Sciences*. Zinātnieki publicējas arī institucionālajos un nozaru repositārijos - BioMed Central, ArXiv, Cogprints u.c. Arī Latvijas zinātnisko institūciju tīmekļa vietnēs tiešsaistē brīvpieejā tiek publicēti zinātniskie darbi, piemēram, kopš 2008. gada ikviens interesents var iepazīties ar Latvijas Universitātē (turpmāk - LU) izstrādāto un aizstāvēto disertāciju pilnteksta versijām, kas pieejamas LU izstrādāto un aizstāvēto disertāciju datubāzē, LU portālā pieejami LU Raksti, brīvpieejā publicēti arī Rīgas Tehniskās universitātes (turpmāk - RTU) Zinātniskie raksti, Rīgas Stradiņa universitātes zinātniskie raksti.

Kopš 2009. gada aizsākusies plaša *Open Access* kustības popularizēšana Latvijā, kuru aktīvi organizē LU Bibliotēka. Katru gadu Starptautiskās *Open Access* nedēļas ietvaros notiek starptautiski semināri, diskusijas, kuru dalībnieki var iepazīt *Open Access* teorētiskās nostādnes, noskaidrot publicēšanās iespējas institucionālajos repositārijos un *Open Access* žurnālos, diskutēt par autortiesību jautājumiem un uzzināt par institucionālo repositāriju izveides principiem. Semināri un diskusijas ir devušas ierosmi institucionālo repositāriju attīstībai LU, RTU un Latvijas Nacionālajā bibliotēkā. Rīkotajos pasākumos ir piedalījušies arī ārzemju viesi no Lielbritānijas, Lietuvas, Igaunijas,

Ukrainas, Maķedonijas un dalījušies pieredzē *Open Access* projektu īstenošanā un institucionālo repositāriju izveidē. 2012. gada martā LU Bibliotēka organizēja Institucionālo repositāriju attīstības nedēļu, kurā rīkoti seminārs un diskusija, sniegtas konsultācijas LU struktūrvienībās, popularizējot izdevumu, rakstu un citu elektroniskās informācijas deponēšanas iespējas LU e-resursu repositārijā.

4.att. Darbs Zinātnes kafejnīcā «Kā «guglēt» gudri jeb kā atšķirt labus brīvpieejas resursus?» 2012.gada 24.oktobrī

LU Bibliotēka piedalās arī vairākos citos projektos *Open Access* atbalstam Latvijā. 2011. gadā LU Bibliotēka realizēja organizācijas *Eifl Open Access* programmas projektu «Informācija par *Open Access* kustību un resursiem Latvijas Universitātē», kura ietvaros tika sagatavoti un izplatīti reklāmas materiāli par *Open Access*, kā arī izstrādāta un ievietota LU portālā detalizēta informācija latviešu valodā par *Open Access*, *Open Access* žurnāliem un repositārijiem.

No 2009. līdz 2012. gadam LU Bibliotēka piedalījās Eiropas Komisijas 7. ietvarprogrammas projektā «OpenAIRE» (Open Access Infrastructure for Research in Europe). Projektā piedalījās 38 institūcijas no 27 valstīm. Projekta galvenais uzdevums bija izveidot infrastruktūru, lai palīdzētu pētniekiem izpildīt Eiropas Komisijas 7. ietvarprogrammas *Open Access* nostādnes (EC Open Access Pilot in FP7) un Eiropas Pētniecības padomes *Open Access* vadlīnijas (ERC Scientific Council Guidelines for Open Access). LU Bibliotēka ir projekta OpenAIRE reģionālais pārstāvis Latvijā un darbojas kā projekta Informācijas un atbalsta kontaktpunkts, sadarbojoties ar citiem projekta dalībniekiem.

Tālāk tiek realizēts projekta OpenAIRE turpinājums – OpenAIREplus (2nd Generation of Open Access Infrastructure for Research in Europe: 2012-2014), kurā piedalās 41 institūcijas no 31 valsts. Projekta OpenAIREplus galvenais uzdevums ir turpināt projektā OpenAIRE iesākto, sasaistot brīvpieejas publikācijas ar pētniecības datiem.

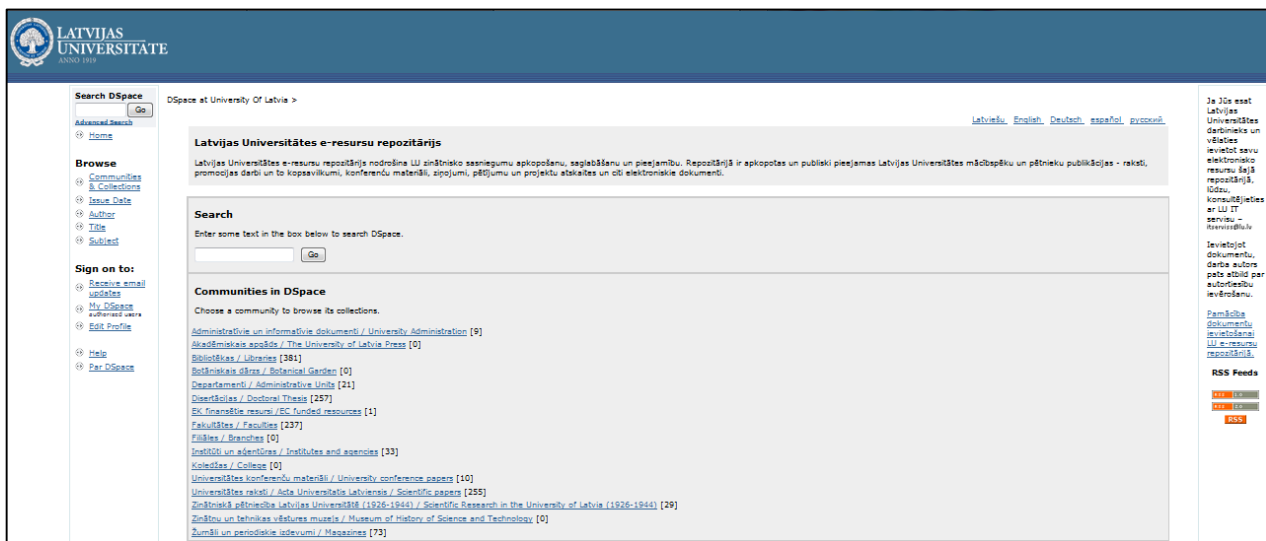
LU e-resursu repositārijs

Autoruprāt, viens no galvenajiem sasniegumiem *Open Access* popularizēšanā Latvijā ir LU e-resursu repositārija (turpmāk – LU ERR) izveide. LU ERR ir institucionālais repositārijs – tiešsaistes vietne institūcijas intelektuālā darba rezultātu apkopošanai un izplatīšanai digitālā formātā, nodrošinot ievietotā materiāla pārvaldību, ilglaicīgu

saglabāšanu un pieejamību. Tradicionāli tas nozīmē darba un tā pielikumu pilnās versijas (kopā ar autora atļauju) pašarhivēšanu jeb deponēšanu (tādējādi – publicēšanu) tiešsaistes repozitārijā, kurš atbilst brīvpieejas tehniskajiem standartiem, tajā skaitā atbalsta OAI-PMH (*Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting*) standartu, kas ļauj savākt strukturētus metadatus par repozitārijā ievietotajiem objektiem un nodrošina vienotas meklēšanas iespējas tiešsaistē (Rampāne, 2012).

LU ERR (<https://dspace.lu.lv/dspace>) izveidots 2011. gadā (LU rektora rīkojums «Par Latvijas Universitātes institucionālā repozitārija izveidi», Nr.1/155 no 19.05.2011.) ar mērķi nodrošināt brīvu tiešsaistes pieejamību LU zinātniskajai pētniecībai, popularizēt un izplatīt universitātes zinātniskos sasniegumus un veicināt zinātnes un pētniecības attīstību. Mērķa realizēšanai bija nepieciešams vienkopus uzkrāt LU digitālās publikācijas, tostarp neregulāros e-dokumentus, «pelēko» literatūru (*grey literature*), nodrošināt to ilglaicīgu saglabāšanu un brīvu, nemainīgu piekļuvi, bet jaunāko pētījumu tūlītējai atspoguļošanai – organizēt pašarhivēšanos. LU Informācijas tehnoloģiju departaments pēc repozitārija programmatūru izpēti par atbilstošāko izvēlējās Dspace (ieviestā versija – 1.6x JSP).

Repozitārijam ir jaukta struktūra – komūnas veido LU struktūrvienību grupas (Fakultātes, Institūti un aģentūras, Departamenti, Bibliotēkas, Zinātņu un tehnikas vēstures muzejs, kā arī atsevišķas LU struktūrvienības) un svarīgākie digitālo dokumentu veidi (Disertācijas, Konferenču materiāli, Universitātes raksti, Periodiskie izdevumi un pārskati) (skat. 5.att.).

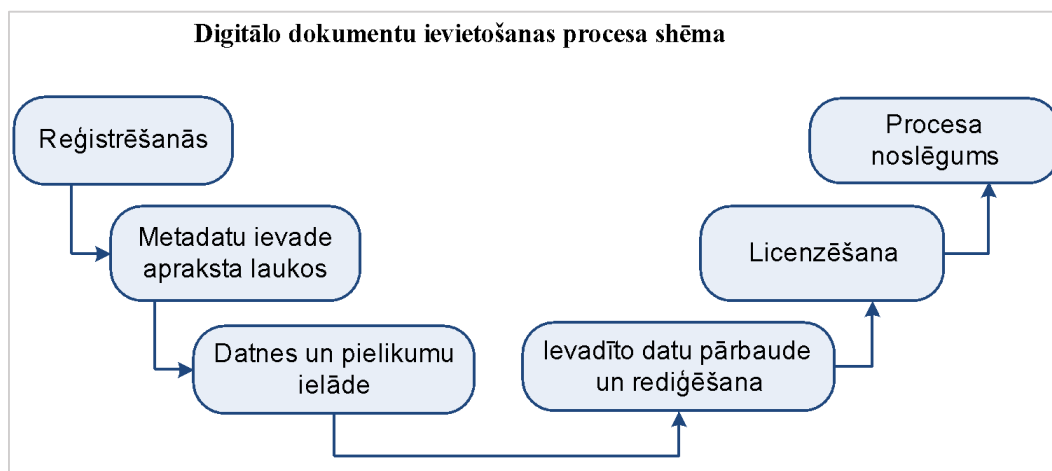
5. att. LU e-resursu repozitārija sākumlapa

Lai Repozitārijs atbilstu EK 7. ietvarprogrammas *Open Access* nostādņiem, 2013.gadā tika izveidota komūna «Eiropas Komisijas finansētie resursi». Komūnām ir pakārtotas apakškomūnas, kuras veido konkrētas struktūrvienības vai dažādu publikāciju veidu kopums, vai EK ietvara programma. Komūnām un apakškomūnām pakārtotās kolekcijas veido dažādi publikāciju veidi vai projekti. Repozitārijā ir izveidota viena slēgtā kolekcija, kura pieejama tikai atsevišķiem LU Bibliotēkas darbiniekiem.

2013. gada beigās LU e-resursu repozitārija struktūru veido 16 komūnas un 58 apakškomūnas un 176 kolekcijas, kuras veido disertācijas/promocijas darbi, personāla publikācijas, rakstu krājumi, publiskie pārskati, periodiskie izdevumi, konferenču tēzu krājumi, mācību-metodiskie un zinātniskās pētniecības materiāli. Pēc struktūrvienības administratora pieprasījuma iespējams pievienot vēl šādas kolekcijas: administratīvie dokumenti, audiovizuālie materiāli, attēli, monogrāfijas vai to daļas, pētniecības

atskaites. Vienu publikāciju var piesaistīt vairākām kolekcijām, piemēram, disertāciju var piesaistīt konkrētas fakultātes izdevumu kolekcijai LU struktūrvienību grupu komūnā, vienlaikus pievienojot to arī disertāciju kolekcijai publikāciju veidu komūnā. Šāda Repozitārija struktūra dod iespēju meklēt un pārlūkot informāciju gan pēc struktūrvienības tipa, gan konkrētas struktūrvienības, gan dokumenta veida.

Digitālo dokumentu ievietošanas procesu, kuru veic autors vai pilnvarots darba ievietotājs uzskatāmi demonstrē shēma (skat. 6.att.). Repozitārija programmatūra ļauj autoram ievadīt galvenos metadatus (autora vārdu, darba nosaukumu, ISBN/ISSN, atslēgvārdus) un veikt dokumenta datnes augšupielādi no repozitārija tīmekļa vietnes saskarnes.

6. att. **Digitālo dokumentu ievietošanas procesa shēma** (Rampāne, 2012)

LU e-resursu repozitārijā līdz 2013. gada beigām bija ievietots ap 1700 publikāciju. No tām 492 LU Rakstu sējumi, 258 disertācijas un promocijas darbi, 302 personāla publikācijas, 87 grāmatas un bibliogrāfiskie rādītāji, 82 rakstu krājumi u.c. periodiskie izdevumi, 60 prezentācijas, 29 zinātniskās pētniecības materiāli (1924.-1944.g.), 22 administratīvie dokumenti, 15 konferenču materiālu krājumi, 10 mācību-metodiskie materiāli, 7 pārskati un projekti. LU Bibliotēkas Digitālajā kolekcijā jau ir ievietotas 100 vienības, starp tām – 35 gravūru un 17 pergamentu attēli.

Neskatoties uz to, ka rakstu publicēšana repozitārijā ir informācijas īsākais ceļš no autora līdz lietotājam, un tas dod iespēju operatīvi, bez lielu resursu ieguldījuma iepazīstināt ar zinātniskās darbības rezultātiem, autori pagaidām nav novērtējuši šo iespēju un LU e-resursu repozitāriju maz izmanto dokumentu pirmpublicēšanai. Tāpēc LU Bibliotēka turpinās LU personāla informēšanas darbu pašarhivēšanās izmantošanai LU e-resursu repozitārijā.

Nobeigums

Eiropas Savienībā strauji mainās situācija *Open Access* zinātniskās izdevējdarbības un pētniecības rezultātu saglabāšanas jomā. *Open Access* politika pavisam noteikti ir attiecināma uz visu pētniecību, kas saņem publiskā sektora līdzekļus. Politikai vajadzētu uzlabot pētnieciskā darba veikšanas apstākļus, mazinot darbības dublēšanos un saīsinot laiku, kas tiek patērēts informācijas meklēšanai un piekļuvei («Commission recommendation», 2012). Mums ir jāapzinās, ka *Open Access* publicēšanās paātrinās zinātnes progresu un atvieglos zinātnieku sadarbību Eiropas Savienībā un aiz tās robežām.

Latvijā vēl ir veicams nopietns darbs zinātniskās sabiedrības informēšanā,

pārlicināšanā un motivēšanā. Izglītības un zinātnes ministrijai, kas ir Latvijā vadošā valsts pārvaldes iestāde zinātnes jomā, būtu jānosaka skaidra politika par publiskiem līdzekļiem finansētas pētniecības rezultātā radušos zinātnisko publikāciju un pētniecībā iegūto datu izplatīšanu un atklātu piekļuvi. Šajā politikā jāparedz konkrēti mērķi un indikatori progresa noteikšanai, īstenošanas plāni un pienākumu sadale, finanšu plānošana. Politikas rezultāti nodrošinās atklātas piekļuves (*Open Access*), licenzēšanas sistēmu, akadēmiskās karjeras sistēmu, pārredzamību un citus ieguvumus. *Open Access* ir atbildīgas pētniecības un inovācijas politikas svarīgākā iezīme, jo tādējādi pētniecības rezultāti ir visiem pieejami un veicina tiešu sabiedrības iesaisti sabiedrības attīstībā.

Izmantotie informācijas avoti

1. Bāliņa, Signe. Zinātnes un tehnoloģiju attīstība Latvijā, 2011 = Development of science and technology in Latvia, 2011. – Rīga : Izglītības un zinātnes ministrija, 2011. – 143 lpp.
2. Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities[online]. – Available: <http://openaccess.mpg.de/286432/Berlin-Declaration>
3. Budapest Open Access Initiative [online]. – Available: <http://www.budapestopenaccessinitiative.org>
4. Commission recommendation of 17.7.2012 on access to and preservation of scientific information [online]. – Available: http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/recommendation-access-and-preservation-scientific-information_en.pdf
5. Rampāne, Ilga. Akadēmiskās institūcijas repozitārija veidošana : Latvijas Universitātes bibliotēkas pieredze [tiešsaiste]. – Pieejams: http://academia.lndb.lv/xmlui/bitstream/handle/1/1146/Ilga_Rampane_Akademiskas_institucijas_repozitarija_veidosana.pdf?sequence=1
6. Subirats, Imma. Introduction to Open Acces : presentation, held at the Regional workshop on agricultural information, communication and knowledge management (AICKM) strategy development and Meeting of SADC Network of AR&D Information management managers, 30th August – 3rd September 2010, Johannesburg/Pretoria, South Africa[online]. – Available: <http://www.slideshare.net/faoaims/2010-introduction-toopenaccesssadcworkshop>.